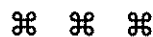

ד"ר ישראל רוזנסון

'הרי בגלבע' - על הגלבע במקרא**ראשי-פרקים**

- א. זיהוי המקום וקורותיו
- ב. השם ומשמעותו
- ג. הקרב בגלבע
- ד. תוצאות הקרב
- ה. קללת הגלבע

הר (או הרי) הגלבע נזכר במקרא בשמו זה בהקשר אחד: קרב שאול בפלשתים. וזאת, בשני מקומות - פרשת הקרב ומות שאול בסוף ספר שמואל-א: "ויקבץ שאול את כל ישראל ויחנו בגלבע" (כח,ד). "וינסו אנשי ישראל מפני פלשתים ויפלו חללים בהר הגלבע" (לא,א). "...וימצאו את שאול ואת שלשת בניו נפלים בהר הגלבע" (ט). וקינת דוד על שאול ובניו - "הרי בגלבע אל טל ואל מטר עליכם ושדי תרומת כי שם נגעל מגן גבורים מגן שאול בלי משיח בשמן" (שמו"ב א,כא). בהמשך, בדיון בכמה מן הפרשיות הקשורות בגלבע, נלבן בהרחבה את העניינים הנזכרים כאן.

יש מקום לשער כי הגלבע מופיע כיסוד גיאוגרפי חשוב ביותר גם בפרשיות אחרות, מבלי ששמו ייזכר במפורש. למשל בסיפור גדעון נאמר: "...ומחנה מדין היה לו מתחת בעמק" (שופטים ז,ח). הדעת נותנת, כי גדעון חנה בגלבע.¹ את סיפור גדעון לא ננתח כאן בהרחבה, אולם, נעמוד על יסודות משותפים לסיפור זה ולפרשיות שבהן נזכר הגלבע במפורש.

א. זיהוי המקום וקורותיו

כיום מוסכם על הכול לזהות את הגלבע עם הרכס החררי הבולט כמעין קרן בפינתו הצפונית-מזרחית של השומרון, רכס היורד בתלילות אל עמק יזרעאל ועמק בית שאן. שמו הערבי של ההר: ג'בל פקועה, על שם הכפר הערבי פקועה השוכן בו. בעבר הועלו הסתייגויות מזיהוי זה, ואף שאנו דוחים אותן לחלוטין

1 גדעון חנה על מעין חרוד (ז,ו). מעיין זה הוא מעיין העתק, אחד משורת מעיינות שנוצרו בקו השבר שבין הגלבע לעמק יזרעאל, כגון: עין יזרעאל, הסחנה ועוד. גדעון חנה על המעין, היינו למרגלות הגלבע.

נוכירן להלן בקצרה - לא בגין חשיבותן הגיאוגרפית-היסטורית, אלא משום שהן מעלות בעיה מעניינת הקשורה בפרשה המקראית שאירעה בגלבווע. זיהויים של אתרים הנזכרים בספרות קדומה נשען על מספר אמות מידה, ביניהן: שימור שמות, התאמת ההקשרים שבהם נזכר האתר בספרות הקדומה למרקם הגיאוגרפי בסביבה, ושרידיים ארכיאולוגיים מהתקופה שבה נזכר. אשר לשימור השמות בגלבווע, יש לשער כי שם הכפר הערבי גיילבון השוכן בו משמר את שם ההר.

תיאורה של הסביבה במקרא מהווה כמדומה דוגמה נאה לזיהוי על-פי המרקם הגיאוגרפי. נזכיר יסודות גיאוגרפיים הנזכרים בפרשה הנידונה. תחילת המעשה מתוארת כך: "ויקבצו פלשתים ויבאו ויחנו בשונם ויקבץ שאול את כל ישראל ויחנו בגלבע" (שמו"א כח,ד). 'שונם' מזוהה בסבירות גבוהה מאוד עם הכפר הערבי סולם במורדותיה הדרומיות של גבעת המורה, מול קצהו המערבי של הגלבווע. בהמשך הולך ונרקם המעשה בבעלת האוב: "... ויאמרו עבדיו אליו הנה אשת בעלת אוב בעין דור" (שם, ז). 'עין דור' זו נכון לזהותה עם הכפר הערבי אינדור למרגלותיה המזרחיות של גבעת המורה.² לפי זה חצה שאול את העמק הצר - תחילתו של עמק חרוד - שבין הגלבווע לגבעת המורה בבקשו אחר בעלת אוב בסביבה. בשלב הבא של הסיפור מובא תיאור הערכות הפלשתים: "ויקבצו פלשתים את כל מחניהם אפקה וישראל חנים בעין אשר ביזרעאל" (שם כט,א). יש יסוד סביר לראות ב'אפק' זו את אפק המפורסמת השוכנת סמוך למעינות הירקון (ראש העין), ובהקשר הזה, שימשה כנקודת כינוס לפלשתים, בגין מיקומה החשוב על הדרך הבינלאומית ('דרך היס') העולה לעמק יזרעאל. הזיהוי מתאים להיגיון הבסיסי של הקרב ושל הסיפור המקראי כפי שנראה להלן. היעין אשר ביזרעאל מזוהה עם המעיין למרגלות תל יזרעאל סמוך לחורבות הכפר הערבי זרעין אשר משמר את השם יזרעאל.

לאחר המפלה ותיאור מותו ההירואי של שאול נאמר: "ויראו אנשי ישראל אשר בעבר העמק ואשר בעבר הירדן כי נסו אנשי ישראל וכי מתו שאול ובניו ויעזבו את הערים וינסו ויבאו פלשתים וישבו בהן" (שם לא,ז). תיאור זה מסתבר על רקע קרבת הגלבווע לעמק ולעבר הירדן (על הסיבות להדגשת 'עבר' ראה להלן). התיאור של תגובת הפלשתים אחר הניצחון: "וישלחו בארץ פלשתים

2 ראוי להעיר שזיהוי זה, אף שהוא מקובל, מעורר קושי לא מבוטל, שכן הפלשתים חונים בשונם וכדי להגיע מהעין אשר ביזרעאל לעין דור - אינדור, היה על שאול ליטול על עצמו סיכון גבוה מאוד, שכן עליו לעבור בשטח ההיערכות של הפלשתים.

סביב לבשר... (שם, ט), עשוי לרמוז על ריחוקו של אזור הקרב מ'ארץ פלשתיים' המקורית, המתיישב עם מקום הקרב בעמק יזרעאל. ולבסוף, הוקעת הגוויות: "ואת גויתו תקעו בחומת בית שן' (שם, י) וחילוצן: "וישמעו אליו ישבי יביש גלעד... וילכו כל הלילה ויקחו את גוית שאול ואת גוית בניו מחומת בית שן ויבאו יבשה..." (שם, יא-ג). 'בית שן' מזוהה בוודאות עם בית שאן, ואת זיהויה של 'יביש גלעד' באתר בואדי ייבס מזרחית לירדן מול טירת צבי יש לראות כמתקבל על הדעת ביותר. הפסוק מזכיר מרחק הליכה של כלילה אחד - 'וילכו כל הלילה'. חרף הקרבה היחסית לבית שאן, משך זמן זה סביר מאוד, לאור העובדה שהיה עליהם לחצות את הירדן, לנוע לאורך חלק מן הדרך בשטח קשה מאוד לתנועה בגאון הירדן הסבוך והבוצי, ולהגיע לפני עליית השחר לחומות בית שאן, ליטול את גויות שאול ובניו ולהתרחק משם לפני עלות האור.

מכלול המקומות, שצוינו בסיפור זיהוים הסביר ולמעלה מכך, עם אתרים בסביבת הגלבע, יוצרים תשתית גיאוגרפית איתנה לסיפור. על המשמעות ההיסטורית והספרותית של התשתית הזו נעמוד להלן בתיאור פרשת הקרב, ולפי שעה די בראיית הגלבע בזיהויו המקובל כמשוּבץ במרקם גיאוגרפי-היסטורי הגיוני ביותר. אשר לשרידיים מן התקופה הישראלית, ברי שהמצאם עשוי לחזק כל זיהוי של אתר מתקופת המקרא. בגלבע עצמו לא נמצאו אתרים ישראלים ממשיים, אך בעמק יזרעאל ובבית שאן הסמוכים היו גם היו. בסופו של דבר, חשוב לזכור כי מדובר בהר, שעל גבו התנהל המאבק, ולא במקום יישוב, כך שהעדרם של ממצאים ארכיאולוגיים במקרה זה אינו משמעותי.

כפי שציינו לעיל, זיהויו זה של הגלבע מקובל על הכול, אך היו גם ניסיונות לערער עליו.³ טענה אחת העולה בניסיונות אלו וראויה להתייחסות, היא חריגותו של הקרב בגלבע מקרבות אחרים בין ישראל לפלשתים. להלן נדון בטענה זו.

בסיומו של פרק זה ראוי לייחד מספר מילים לקורותיו של הגלבע לאחר אותה פרשה שבה נזכר, ולדרך שבה השתקע בזיכרון הלאומי. במקרא עצמו אין עוד זכר לגלבע, והדבר מסתבר לאור ידיעותינו בדבר העדר יישוב ישראלי בהר, וריחוקו היחסי ממרכזי ההתרחשויות שהסעירו את עולם המקרא. בדברי חז"ל לא נזכר הגלבע כלל (למעט מעט מקומות שבהם נזכר אגב אורחא בפרשנויות

3 ב"צ לוריא, ח' בר-דרומא, הרי בגלבע, ירושלים תשכ"ו.

לפרשת שאול, והן חסרות משמעות לענייננו). זאת בשונה מהרים מפורסמים בצפון הארץ ככרמל, תבור וחרמון שזכו לאזכורים רבים, שמהם עולה כי חכמים הכירוים יפה. ב'התעלמות' זו מן הגלבע הקשור בפרשה מקראית מרגשת יש מן המתמיה, משום שלמרגלות הגלבע ישבו בתקופה הרומית-ביזנטית יישובים יהודיים רבים, שהותירו עקבות בדמות בתי כנסת. אין בידינו תשובה ברורה מדוע נפקד מקומו של הגלבע מההגות היהודית של התקופה, ואין להוציא מכלל אפשרות צד של מקריות מסוימת הכרוך בכך. להלן נדון בהיבט אחד של הבעיה הכרוך בהעלאת השערה מסוימת בנידון.

מול שתיקת מקורות התקופה היהודיים בולטת התייחסותם של המקורות הנוצריים. באונומסטיקון הקדיש אבסביוס ערך לגלבע: "...הרי הפלשתים. רחוקים מבית שאן בו' מילים. בהם יש כפר הנקרא גלבות" (מס' 344).⁴ זהו בוודאי תיאור מדויק של מקום הגלבע על פי זיהויו המקובל היום. בדומה לו הצליינית והנוסעת אגריה: "לא הרחק משם הרי גלבע, ושם גם כפר יבש, שם מתו שאול ויונתן".⁵ מקומו של הגלבע בתיאורה - בין טבריה, יבש ויזרעאל מצביע כי היא מתייחסת אל ההר בו אנו עוסקים. מסתבר אפוא כי במאה הרביעית זכה הגלבע להתייחסות נוצרית, והדבר עולה בקנה אחד עם המאמץ האדיר שנעשה באותה העת כדי לקשר את תכני הברית הישנה והחדשה עם נופה של הארץ, שזכה לכינוי 'הגיאוגרפיה הקדושה'. במחצית השנייה שלימי הביניים תיאר הנוסע היהודי הנודע ר' בנימין מטודלא את הגלבע כך: "ומשם (משכם) ארבע פרסאות להר הגלבע וקורין לו בני אדום מונטו גלבוא, והיא ארץ יבשה מאוד" (פרק ח').

כללו של דבר, מתברר כי קיימת מסורת נוצרית עתיקה של התייחסות לגלבע (גם ר' בנימין מזכירו מפי 'בני אדום'), ומסתבר כי זיהוהו במקום הידוע היום בשם זה.

ג. השם ומשמעותו

שמות מקראיים מרובים משקפים את מאפייניה הגיאוגרפיים של סביבת המקום נושא השם. אף שאין אנו יודעים אל נכון מה הוא פשר השם גלבע, ומה הוא מקורו, אפשר כי אין הוא יוצא מכלל זה.

4 מהדורת ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 34.

5 א' לימור, מסעות ארץ הקודש - עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 125.

לפרשנות השם הוצעו מספר הצעות. הצעה אחת מבארת אותו 'מן השורש גבע, בתוספת למ"ד של הרחבה, בדומה לשם זלעפה מהשורש זעף.⁶ ותברתה משערת: 'שהתיבה גלבע מורכבת משתי מלים: גל - במשמעות גולה וגולות, שהם עינות מים... בע- מלשון מבוע - מים נובעים ופורצים'.⁷ מנקודת ראות לשונית טהורה, יש אולי עדיפות מסוימת להצעה הראשונה בעוד שהשנייה מצטיירת כמעין מדרש שמות.⁸ מכל מקום, שתי ההצעות לגיטימיות, אלא שאחת מבליטה את אופיו ההררי, והשנייה את שפעת המים שלמרגלותיו. שני המאפיינים הגיאוגרפיים המרשימים הללו עמדו בוודאי לנגד עיני הקדמונים בבואם לכנות את הגלבע בשם.

ד. הקרב בגלבע

טרם נבוא לדון בקרב עצמו, חשוב להעיר כי ידיעותינו עליו שאובות מסיפור מקראי מורכב וסבוך, המביע - במישרין או בעקיפין, בגלוי או בסמוי - עמדות בעניינים רבים ושונים העומדים ברום עולמו של ספר שמואל. לאור זאת, קשה להוציא מסקנות חד-משמעיות אודות מקומו במרקם הכולל של היחסים עם הפלשתים, מהלך הקרב וסיבותיו.

השאלה המרכזית הקשורה בקרב סובבת סביב היערכו בעמק יזרעאל. זהו ללא ספק חריג בסדרת הקרבות שבין ישראל לפלשתים, שנערכו רובם ככולם באזור היתפרי שבין ההר לשפלה. כזכור, חריגותו של אזור הקרב הניעה כיוון קיצוני ביותר בפרשנות הסיפור להעתיקו לאזור הקרבות השגרתי - השוליים המערביות של אזור ההר בואכה השפלה ומישור החוף. אולם, חריגות איננה סיבה להפוך על-פיו זיהוי הגיוני, וברור, וכדי להגיע לפתרון נאות לשאלה זו, יש לבקש הסבר מתקבל על הדעת למיקומו של הקרב סמוך לעמק יזרעאל.

כללית, אנו נוטים לקבל את סיכומו של ברטל,⁹ הדוחה סברה מקובלת במחקר הרואה בניסיון הפלשתים להלחם עם שאול בעמק יזרעאל 'המשך למגמתם לכבוש מחדש את אזור ההרים, ששאול שחרר מעולם, וכי בקשו לאגף את שאול מצד צפון, מאחר שכל ניסיונותיהם להכותו מצד מערב נכשלו'.¹⁰

6 שי"א לוינשטאם, אנציקלופדיה מקראית, ב, ערך: גלבע, עמ' 486.

7 מ' הראל, עולם התנך לשמואל-ב, (עורכים: ש' אברמסקי וגי' גליל), תל-אביב תשנ"ג, עמ' 14.

8 'בע' משורש 'נבע' מתקבל על הדעת. בשפה 'יעיצורית' כשפה העברית הדגש במעברים מעין אלה הוא על העיצורים הנשמעים, אפשר שעיצורים מסוימים 'יפלו' במעבר!

9 א' ברטל, מלכות שאול - המלך הראשון בישראל, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 100-101, 144-145.

10 זו תמצית דעתם של קלאי, רביב ואחרים. ראה ברטל, לעיל הערה 6, עמ' 143.

הגיוני יותר לראות בקרב בעמק תוצאה מתבקשת, ואולי בלתי-נמנעת של ניגוד אינטרסים בסיסיים בין שאול, שהאזור שבין הגלבע לגבעת המורה היה עבורו פרוזדור עיקרי וחיוני כדי להגיע אל שבטי הצפון ולקשרם אל ממלכתו, ובכך לחזקה ולבססה, לבין הפלשתים, שקטע זה היה רב-חשיבות עבורם משום שקישר בין שתי ערים שבהם שלטו - מגידו ובית שאן.¹¹ למותר לציין, כי העניין הפלשתי אינו קשור רק בערים אלו לכשעצמן, וברי כי הם לטשו עיניים לשלטון בעמק כולו, שבו עברו הסעיפים החשובים של הדרך הבינלאומית המפורסמת הידועה גם בכינוי 'דרך הים'.

חשיבותם של האינטרסים שהוטלו כאן על כף המאזניים מסבירה את הדגשת המקרא בדבר ההערכות המיוחדת, תוך גיוס כוחות מרבי בשני המחנות. על הפלשתים נאמר: "ויקבצו פלשתים את כל מחניהם אפקה... וסרגי פלשתים עברים למאות ולאלפים..." (שמו"א כט, ב). אמנם, עניין הסרנים מנוצל אחר כך על ידי המספר כדי לצייר באמצעותו את גורלו של דוד, אך לכשעצמו הוא נראה הגיוני מאוד. האינטרס הפלשתי בעמק יזרעאל היה אינטרס פלשתי כולל שאיחד את הסרנויות השונות. על כן, חשו לאפק הנמצאת על הדרך הבינלאומית בגבולה הצפוני של פלשת, המשמשת נקודת כינוס אידיאלית לפונים משם צפונה.

גם שאול מתואר כמי שכינס את כל ישראל: "ויקבצו פלשתים ויבאו ויחנו בשונם ויקבץ שאול את כל ישראל ויחנו בגלבע" (שם כח, ד). מדובר אם כן ביכל מחניהם לעומת 'כל ישראל',¹² ויש בכך כדי להאדיר את חשיבותו של הקרב הזה. אפשר, כי מאחורי התיאור המרחיב הזה מסתתרת תחבולה ספרותית הבאה להעצים את הקרב, שבו נפל שאול ולהקציץ את תוצאותיו הרות האסון, אך אין לבטל את האפשרות כי קרב זה אכן משקף אירועים היסטוריים מתקבלים על הדעת הכרוכים בעימות מסוג אחר לגמרי. עימות זה משקף מחד גיסא את השינויים המהותיים שחלו בישראל עם עלות שאול למלוכה,

11 על האפשרות שנמצא במגידו בית המושל הפלשתי, ראה: האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל (עורך: א' שטרף), ירושלים 1992, 3, עמ' 883. על שרידים המיוחסים לגויי הים בבית שאן, ראה: שם, 1, עמ' 204.

12 בהקשר זה חשוב לציין כי הפועל 'קבץ' שעניינו אסיפה, ליקוט אינו שכיח בענייני התארגנות למלחמה. בהקשר זה הוא מופיע אצל בו הדד (מלכים-א כ, א), והעמים שנאספו נגד יהושע (יהושע ט, ב). במקרים אלו מדובר בחיבור של קבוצות נפרדות ואף מנותקות ליחידה אחת. דומה שחברים נכונים גם לגבי הקרב שלפנינו - התארגנות הפלשתים ובמובן מסוים גם שאול, הייתה כרוכה במאמץ ארגוני מורכב לקראת הקרב החשוב הזה.

המתבטאים ביכולתו לכנס צבא אדיר, ומאידיך, את החשיבות הרבה שרחש לבם של פלשתים לדרכים הבינלאומיות שהיו בידיהם.

באופן דומה נוכל להסביר את השלבים בתיאור הקרב. כזכור, מתואר השלב הראשון בתחילת פרק כ"ח: "ויקבצו פלשתים את מחניהם לצבא להלחם בישראל..." (כח,א), והמשכו: "ויקבצו פלשתים ויבאו ויחנו בשונם ויקבץ שאול את כל ישראל ויחנו בגלבע" (ד). ואילו בהמשך הסיפור בפרק כ"ט, מתואר שנית כינוסם של הפלשתים, הפעם באפק: "ויקבצו פלשתים את כל מחניהם אפקה וישראל חנים בעין אשר ביזרעאלי" (כט,א). אפשר, שההפרדה הזו בין שני הכינוסים באה משיקולים ספרותיים, כדי להוות רקע מתאים לסיפורים שבאים אחריהם - סיפור בעלת האוב, העוקב אחר הכינוס ב'שונם', וסיפור דוד ואכיש, המסופר אחרי ההתכנסות ב'אפק'.¹³ אולם, ייתכן כי משתקף כאן זכרו של מהלך היסטורי מסוים, או למצער, יש הגיון היסטורי בהפרדה הזו, שכן מול שאול שקיבץ את צבאו ליזרעאל, ואולי הקדים ונקט שם בפעולות יישוביות ושלטוניות מסוימות, שהכפיפו את האזור תחת שלטונו, נאלצו הפלשתים להתארגן, להוסיף על כוחותיהם המקומיים בעמק, ולהביא את כל צבאם יזרעאלה.

על פי המתואר כאן המהלך מצטייר, כפרי יזמת שאול, לא פחות מאשר יזמת פלשתים. בניסוח 'רד' יותר, שאול איננו נגרר למאבק על ידי הפלשתים. החלטתו להלחם בגלבע היא החלטה אסטרטגית עקרונית, שאף שיש בה אלמנט של סיכון בגין כוחם של הפלשתים ועדיפות צבאם במישורים, הרי מטרתה הגיונית, והיא נשענת על הישגיו הקודמים של שאול בביצור צבאו ומלכותו. החלטה זו מצטיירת כמעין המשך לסדרה של פעולות בתקופת השופטים, שניסו להחיל את הריבונות הישראלית בעמק, וחרף הצלחות זמניות פה ושם, העלו חרס בידם.¹⁴ להיבט האסטרטגי הכולל של הרצון להיאבק על עמק יזרעאל, ניתן להוסיף את השיקול הטקטי המקומי של בחירת הגלבע כמקום החולש על האזור הנידון. ההר התלול והמעיינות למרגלותיו מספקים אפשרות להיערך לקרב

13 על המבנה הספרותי של הפרשה כולה ראה: ש' בר-אפרת, שמואל א - מקרא לישראל, תל-אביב וירושלים תשנ"ז, עמ' 360-346.

14 ראה: יהושע פרק יז, שם נרתע יהושע מכיבוש העמק בעטין של מרכבות הברזל של הכנעני. וכן מעידים על כך סיפורי דבורה וגדעון. הצלחותיהם בקרבות בעמק היו משמעותיות, אך אין מדובר על כיבוש לאורך זמן. למעשה גם הקרב הגדול של יהושע בצפון המתואר בפרק יא, ומצטייר כהצלחה צבאית של ממש 'מדלג' על העמק. הדברים טעונים כמובן הרחבה מרובה וכוונתי לעסוק בהם במסגרת אחרת.

בבטחה יחסית. לניצול זה של הגלבווע יש כמדומה תקדים בקרבות גדעון, שביכר לצפות ממנו לעבר מחנה מדין, תוך שהוא נעזר במעיין חרוד שלמרגלותיו.¹⁵ מדוע אם כן נכשל שאול? אף שאין בידינו פרטים רבים (הכתוב 'מדלג' מיד לתוצאות הקרב: "ופלשתים נלחמים בישראל וינוסו אנשי ישראל מפני פלשתים ויפלו חללים בהר הגלבווע" (לא,א), מנקודת ראות צבאית, יש לשער כי הפלשתים, שהערכה למיומנותם הצבאית חדורה עמוק במקרא, הצליחו לנצל היטב את ריכוז כוחם, ולכפות על שאול התכתשות בעמק בתנאים הנוחים יותר להפעלת מרכבותיהם וחיל הרגלים שלהם. גם המנוסה לגלבווע לא הטיבה עם שאול, שכן כאן גבר כוחם של הקשתים הפלשתים. מנקודת ראות פסיכולוגית ודתית, מדגיש מאוד הכתוב את חולשתו האישית של שאול, שבהעדר תמיכה ועידוד של הקב"ה, ובעקבות תהליך התרופפות נפשי מתמשך, חרד וירא מן הפלשתים. אין ספק כי להססנות והעדר ביטחון עצמי מצד המנהיג עלולות להיות השלכות קשות ביותר על האופן שבו תתנהל מלחמתו של צבאו, ואין להוציא מכלל אפשרות שבקרב הזה אכן משהו מעין זה אירע.

את מצבו הנפשי והדתי הקשה מצייר הכתוב לא רק בביטויים מפורשים. ברקע עומדות שתי השוואות סמויות החשובות במיוחד לענייננו. האחת, שנידונה בפרשנות המודרנית,¹⁶ ואנו נרחיבה מאוד, קשורה לגדעון. מסתבר כי גדעון חרף נחיתותו הצבאית והמספרית מצליח למצוא פתרונות צבאיים מקוריים. את 'הירא והחרד' הוא משחרר (שופטים ז,ג), בעוד שאצל שאול היראה והחרדה מקננות בלבו שלו: "וירא שאול את מחנה פלשתים וירא ויחרד לבו מאוד" (כח,ה). ויותר מכך, סיפור גדעון מתנהל תוך לוויו צמוד של ה' המקפיד להתגלות לגדעון ולחזקו כל אימת שנדמה שנכשל ברפיון רוח. גם טכסיסיו המוצלחים של גדעון הנם לפי הכתוב פרי הכוונתו של ה'. כל זאת, ההפך הגמור ממצבו של שאול. למותר לציין כמה מחמירה ההשוואה הזו עם שאול, וכמה מאפילה על שיקול דעתו, ומעמדו כמנהיג ואף מצביא. לענייננו חשוב במיוחד להבליט את הדמיון בזירות הקרב של שני הסיפורים - שניהם מתרחשים בין הגלבווע ומעיינותיו (עין חרוד אצל גדעון, עין יזרעאל אצל שאול) לגבעת המורה,

15 יש רגליים לסברה כי שאיפתו הראשונית של גדעון הייתה להיאחז דווקא בתבור, כפי שעולה מהפרט המעניין על הרצחם של אחיו בתבור על ידי המדיינים. אולי הכישלון שם עורר לנסות להיצמד לגלבווע הקרוב יותר לנחלת מנשה.

16 מ' גרסיאל, עולם התנ"ך לשמואל א (עורכים: ש' אברמסקי וג' גליל) תל-אביב תשנ"ג, עמ' 216.

ודומה כי הכתוב המודע היטב למצע הגיאוגרפי המשותף, מנצלו להעמקת ההשוואה בין שני הסיפורים, בבחינת תפאורה זיהה המכוונת להשוואת העלילות המתנהלות בה.

דוגמה נאה לכך עולה מתוך ההשוואה בין שני מסעות שבהם הולכים גדעון ושאל לבדם (ליתר דיוק עם פמליה מזערית) לברר את הצפוי להם בעתיד הקרוב. נקודת המוצא הגיאוגרפית אצל שניהם היא כמדומה הגלבו. אצל גדעון נאמר: "...ומחנה מדין היה לו מתחת בעמק" (שופטים ז, ח). על פי הוראת ה' הוא הולך בלילה ("ויהי בלילה ההוא...") שם, ט) עם נערו אל קצה מחנה מדין ששכן בעברו השני של העמק ("...ומחנה מדין היה לו מצפון מגבעת המורה בעמק" שם, א). שמיעת חלום המדייני ופענוחו מעודדת את גדעון המבין "כי נתן ה' בידכם את מחנה מדין" (שם ז, טו). שאל משתתף אף הוא באירוע לילי. כמוהו כגדעון הוא הולך עם נערו: "וילך הוא ושני אנשים עמו" (שמו"א כח, ח), בדרכו אל בעלת האוב בעין דור בעברו השני של העמק. אך שלא כגדעון מתבשר הוא על מפלה נוראה: "ויתן ה' גם את ישאל עמך ביד פלשתים" (יט).

הנה כי כן, הדמיון הבסיסי שטווה המקרא בין שני האישים - שתחילתו בנקודת מוצא דומה של קטנות השבט וצעירות במשפחה (שופטים ו, טו. שמו"א ט, כא) - הופך לפער נורא בכל הקשור להישגיהם במאבק נגד האויב הגדול בעמק!

השוואה נוספת המעמידה את שאל בצילה של אישיות אחרת היא ההשוואה לדוד. בפרקי המאבק בגלבו משובץ סיפורו של דוד בצקלג, ששיאו מגיע כמדומה ל: "...ויתחזק דוד בה' אלהיו" (שם ל, ו). מול שאל שאינו זוכה כלל למענה משמים, מתחזק דוד באלוהיו, ברגע של משבר, מתגבר ועושה חיל במלחמתו בעמלק (שבכישלון במאבק בהם מתחילה ירידתו של שאל).

הנה כי כן, יש בטקסט שלפנינו סימנים רבים להשקפת הכתוב על חולשתו של שאל, המעוגנת בהשקפה כוללת על חוסר התאמתו למלוכה. אך אין זו המגמה היחידה! עצם כינוס העם בגלבו והחלטה להתמודד למרות החולשה האישית, אינם מוסתרים ומעוררים כבוד ואהדה בקרב מי שמודע לעצמתם של הפלשתים. למותר לציין כי תיאור מותו אפוף הוד והדר. במובן מסוים, זוכה אפוא שאל לתערובת של הערכות - ביקורת מתמשכת על הנהגתו כמלך, בצד הערכה לאישיותו וצער נוקב על מפלתו וביזיונו. דומה כי את האמביוולנטיות הזו הביע נכוחה שאל טשרניחובסקי בשורות המסיימות את הבלדה 'בעין דור':

"ופניו חורו, אך בלבו אין מורא, ובעיניו מתנוצצות - היאוש הנורא".¹⁷ ייאוש עמוק, לעומת - אין מורא!

ה. תוצאות הקרב

הקרב בגלבווע מסיים את מסכת חייו של שאול, ויוצר מעין סיכום לפועלו. את תוצאותיו ניתן לבחון משתי נקודות מבט. האחת, קשורה לגורלה של ממלכתו, והשנייה, החשובה לעניין הנידון כאן, לגורל העמק. מבחינת ממלכתו, דומה, שחרף הכישלון הנורא, מסגרות שלטוניות מרובות, גורמי צבא וממסד נותרו על כנם.¹⁸ שונים הדברים ביחס לגורל העמק.

כפי שצינו לעיל, העמק היווה מעין תריס החוצץ בין שבטי הצפון לאזור ההר המרכזי.¹⁹ והנה, לא זו בלבד שהעמק נותר בחזקת הפלשתים, והערים הכנעניות השוכנות בו נותרו על כן, אלא שישראל נדחקו אף מסביבותיו. הכתוב מציין: "ויראו אנשי ישראל אשר בעבר העמק ואשר בעבר הירדן כי נסו אנשי ישראל וכי מתו שאול ובניו ויעזבו את הערים וינסו ויבאו פלשתים וישבו בהם" (שם לא, ז). דומה כי הדגשה זו על 'מעבר' לא באה אלא להראות כי גם בסביבות עמק יזרעאל ועמק בית שאן ובאזורים הגובלים בהם, חלו שינויים שלטוניים ודמוגרפיים, שמשמעותם החלשות אחיזת ישראל בסביבה. מסתבר אפוא כי האתגר של שלטון ישראלי בעמק, שתחילתו בתקופת ההתנחלות והשופטים, לא הושג בימי שאול, וחיבור העמק לממלכת ישראל התעכב עד ימי דוד ושלמה.

ו. קללת הגלבווע

חדו של הכישלון בגלבווע מהדהד בקינה המפורסמת של דוד. אין ספק כי פסוק הקללה: "יהרי בגלבע אל טל ואל מטר עליכם ושדה תרומת כי שם נגעל מגן גבורים מגן שאול בלי משיח בשמן" (שמו"ב א, כא) משווה לקינה עצמת רגש בלתי רגילה, כביכול מכריז דוד, לא ראוי הגלבווע לברכת הארץ על שלא מנע את ההשפלה הגדולה.

17 שי' טשרניחובסקי, שירים, תל אביב תש"ז, עמ' 32.

18 א' ברטל, לעיל הערה 6.

19 משמעות אפשרית של עניין זה לסיפורנו עשויה להיות מצאיאותה של בעלת אוב בעין דור, בעברו הצפוני של העמק. שאול מוכר שם כפי שמעידה בעלת האוב, אך לשם, יש לשער, התקשו להגיע פקידיו של שאול הממונים על טיהור הארץ מבעלי האובות ולכן שרדה בעלת אוב זו.

מה טיבה של הקללה הנידונה, ומהי זיקתה לנופו הממשי של הגלבו? בעניין זה רווחו גישות שונות. הנה, כידוע, פעמים הרבה מתפרשים שמות מקומות ותיאורי סביבה ונוף מקראיים בדרך אטיולוגית, רוצה לומר, המראה המוחשי בשטח עורר ליצירת הסיפור שמאחורי השם או התיאור. דומה שאת עקבותיה של גישה זו ביחס לגלבו נוכל לגלות גם בפרשנות החדשה. כך התיאור: "על רקע גיאוגרפי-אקלימי זה יש להבין את צחיחותם למחצה של הרים אלו, שנתגשמה בהם קללת דוד"²⁰. דומה, שמתגנבת לדבריו הדעה כי התיאור בקללה נקבע בעקבות המצב בשטח, שעורר מחשבות בדבר התגשמות הקללה. ולעתים, מוצאים אנו גישה הפוכה המקשה מה צורך בקללה אם הגלבו צחיח ממילא.²¹

איננו יודעים אל נכון מה היה אקלימו המדויק של הגלבו בתקופת המקרא, אך לדעתנו, שאינה משוחררת מנימה של התלבטות, לא מצבו האקלימי של הגלבו עמד בהכרח כמקור השראה מרכזי לקללה. רצוננו לומר, לא יובשו של הגלבו עמד כיסוד גיאוגרפי שסביבו התפתח סיפור הקללה, ולא גשמיו עוררו רצון אמיתי לקלל. ביסודו של דבר, אפשר כי בימי קדם קללת מקום הייתה נפוצה למדי, בלי קשר ישיר לאופיו המדויק של המקום. מבחינה זו תרמה רבות ההשוואה לקללה האוגריתית של דנאל אבי אקהת, "בל טל בל רבב בל שרע תהמתם", שפורשה על ידי גינזברג: 'אל טל אל מטר אל שרע תהמתים'. ההשוואה לקללה האוגריתית נפוצה מאוד בפרשנות קינת דוד,²² ואם נקבלה כמבוססת על מוטיב נפוץ בימי קדם, הרואה את היטל והמטרי ואולי גם מי התהומות, כעניין חיוני ביותר לחיים, נוכל להבין את ההגיון שבה. קללת מקום שכזו הופכת את המקום המקולל לפסול לחלוטין מנקודת הראות של האדם, ואין פלא שמי שאבד את יקיריו במקום מסוים ישאף שכך יאונה לאותו מקום. מכמה סיפורים מקראיים ידוע לנו כי היו מי שדאגו להשאיר בפועל מקום הרוס וחרב כדי להביע את יחסם לאותו מקום. הדבר נכון הן באשר למעשים בעקבות ניצחונות אנושיים כמו יהושע ביריחו ובעי (יהושע ו, כו; ח, כז), או אבימלך בשכם (שופטים ט, מה), והן ביחס לפעולה אלוהית מובהקת כמו הפיכת סדום ועמורה. אמנם, יש לשער כי במקרה האחרון פעלה ההרגשה ביחס לשממה הנוראה באזור ים המלח לביסוס תחושת הקללה הנצחית שהוטלה על האזור, אך בסך הכול מתקבל הרושם, שהסמליות בחורבנו המתמשך של מקום העומדת ביסוד

20 מי הראל, עולם התנ"ך לשמואל-ב (עורכים: שי אברמסקי וגי גליל), עמ' 14.

21 מ"צ סגל, ספרי שמואל, ירושלים תשל"א, עמ' רלו.

22 לעיל הערה 4.

קללתו, הינה מוטיב שגרתו. אם כך נסבור, נחלץ מהצורך למצוא תימוכין ישירים לקללה באקלימו הממשי של הגלבווע.

האם פרשנות זו מבטלת כליל את השתקפות הצדדים הריאליים של הגלבווע בפסוק קללה? דומה שאין זה כך, ולפחות בשני ביטויים בפסוק בא לידי ביטוי הגלבווע האמיתי: הביטוי 'הרי בגלבועי' עשוי להתפרש כמתייחס לרכס הררי ולאן דווקא להר בודד,²³ וזה בוודאי מתאים לאופיו הגיאוגרפי של הגלבווע, שאיננו הר בודד. בהקשר זה מעניין לתת דעתנו לביטוי 'שדה תרומות'. לביטוי קשה זה הוצעו כמה ביאורים. אפשר שמילת השלילה 'אלי' נמשכת גם על 'שדה התרומות' והכוונה שלא יהיה בהם שדה הראוי לתרומה. ואולי יש לקרוא 'שדה תרומות' - כינוי להרי הגלבווע הבוגדניים, שלא מנעו את האסון הגדול. פירוש מעניין הקשור בעקיפין לנופו של ההר - 'שדי תרומות' מקביל ל"מרומי שדה" (שופטים ה, יח), וזה מדגיש את גובהו של הרכס, ומשקף את נופו האמיתי. אם נחזור לקללה האוגריתית, אפשר ששדה תרומות' מקביל ל'שרע תהמתמי', ויש לקרוא 'שרע תהומות' - נביעת התהום, כלומר, בצד מניעת הטל והגשם, גם התהום לא תיתן את מימיה. זה בניגוד לברכות מפורסמות: "ברכת שמים מעל ברכת תהום רבצת תחת" (בראשית מט, כה); "מברכת ה' ארצו ממגד שמים מטל ומתהום רבצת תחת" (דברים לג, ג).²⁴

תרומתנו היחידה, והיא צנועה למדיי, לדיון שלפנינו עשויה להיות הצבעה על האפשרות, שביטוי פיוטי מעין זה יישא עמו יותר ממשמעות אחת. לפי זה עשוי 'שדה תרומות' להיות מליצה פיוטית מתוחכמת ביותר המתייחסת גם למקורה האוגריתי ב'תהום', ומתאימה לפיכך למעיינות השופעים של מרגלות הגלבווע, שאולי הונצחו בשמו במעין נוטריקון - 'גלי ו'בע', כפי שצינו לעיל, ומזכירה גם את מרומיו.

עמדנו לעיל על מעמדו של הגלבווע בזיכרון הלאומי אחרי המקרא. ראוי להוסיף על כך דבר מה הקשור בקללה. בתיאורים הנוצריים דלעיל הודגש היותו 'ארץ יבשה', ואולי פעל כאן גם משחק הלשון עם 'יבש' (יבש גלעד). ראוי להוסיף על כך תיאור המתייחס למסע אנטונינוס המתייחס ל'גלבועי' דמיוני לחלוטין מבחינה גיאוגרפית, ובכל זאת שמר את זכר היובש: "בשובנו לירושלים ירדנו בדרך ההולכת לעזה ולאשקלון, ובמרחק עשרים מילין מירושלים באנו אל הר

23 כך רש"י לפסוקנו, והרבה אחרים.

24 מ' גרסיאל, לעיל הערה 5. שי בר אפרת, שמואל-ב - מקרא לישראל, תל-אביב וירושלים, עמ'

גלבוע שם הרג דויד את גולית שם מתו גם שאול ויונתן, ושם קבור גולית באמצע הדרך ותל אבנים עצום לראשו...בהרים האלה לעולם לא יורד גשם..."²⁵

בהקשר זה מעניין לעמוד על העדר התייחסות לקללה במקורות היהודיים. כרקע, ראוי לציין כי הגלבוע בתקופה הביזנטית, שבה נכתבו חלקים גדולים מספרות חז"ל היה מעובד למדי. עד היום ניכרים בו שרידי גיתות ודומה שמספרן לא היה קטן כלל וכלל.²⁶ דומה שזכרו של ענף גידול היין בגלבוע נותר בשם הערבי 'אל-כרס' או 'כרם אל עינב' - שמה של פסגה בגלבוע המתנוססת מעל מעיין חרוד.²⁷ אפשר שרקע ריאלי זה הפריע לתושבים היהודיים המרובים של עמק בית שאן ועמק חרוד בתקופה הנידונה לראות בהר הגלבוע הר מקולל. חכמי ישראל באותה העת, שחלק ניכר מהם היו תושבי הגליל, ניזונו מפי תושבי הסביבה ולא התייחסו להר מקולל, שעה שהמציאות החקלאית מצביעה על ההיפך הגמור.

25 א' לימור, לעיל הערה עמ' 237.

26 צ' גל, גידול גפן היין בעמק חרוד וסביבותיו בתקופה הרומית ביזנטית, עם וארץ - שנתון מוזיאון הארץ, תשמ"ה-תשמ"ו, עמ' 129-138.

27 נ' צימבליסט, אל כרם (כרם אל עינב) על יד עין חרוד, ידיעות, תשי"ח, יד, עמ' 42-43.